

Azərbaycan Respublikasının Medianın İnkışafı Agentliyi

**Azərbaycanın dövlətçilik tarixinin,
milli adat-ənəmələrinin, elm və mədəniyyətinin tabağı:
dövlət müstəqilliyimizin bərpasının 30-cu ili -
Azərbaycan dövlətçiliyi müasir mərhələdə**

**Faiq Ələkbərli
dosent, fəlsəfə üzrə
fəlsəfə doktoru**

2-ci Yazı

Məlum olduğunu kimi, Üzeyir Hacıbəyli 1900-cu illarda Osmanlı və Qacarlarla baş vermiş məş-rute hərakatlardan da daha çox sosial-demokratların mövqeyinə xaxın bir yanınaşma sərgiləmişdir. Hacıbəyli hesab edirdi ki, bu iki türk-müsləmən ölkəsində baş veren inqilablar nəticəsində istibdadçılar məhv etdiklərək vətənə insanları azadlıqlara eldə edəcəklər. O, yazdı: "31 mart (1909) hadisəsindən sonra Osmanlıda yenidən asıl inqilab vəqəf olub, doğrudan istibdad məhv edildi. Bu gün (1909-cu ilin iyülli) isə hanım asıl inqilab iranda baş vermekdedir. Odur ki, bu inqilabın neticəsində de kemalı etimad ile inanınq olar... Əvet, bütün qədər inqilabın göstərişi de, tecdiyi-həyat etmək arzusunda olan millatın yolu şəhər cəkməklərən milyonluq bir cəmaya müsbət idil - alltında emzak istəyen sah, bu gün özüne bir təriq-i-nicat axtar; pənah arayır. Bütün istibdad tərafdarları bildir ki, böylə bir gün de varmış". Xüsusi da, Qacarlardakı inqilab böyük ümidişlər besleyən Hacıbəyli inanırdı ki, bura-da asıldırın barı avam xalqın iliyinə işləmən cürük efiqlər aradan qalıb, onun yenine yenilikçi, qanunperət bir hökumət qurulacaqdır.

Bizcə, Hacıbəylinin sosial-demokrat telimini məyillişli uzun sürməmiş, xüsusi isə 1910-cu illərdən etibarən o, mili-demokrat cəhəsində fealiyyət göstərmişdir. Ü.Hacıbəyli istar sosial-demok-ratizmə məyil göstərdi, isterse de birməmlənmiş şəkildə istar-sosial-demokrat cəhəsində olduğu dövrlər-də asaslılığı Qafqaz Türklerinə, o cümlədən Qızılız Azərbaycan Türklerinə mili oyunşunu, mili haqqı və azadlıqları əldə olunmasına yönltmişdir. Məsələn, o, müasiri olduğu dövrdə əcnəbi müəlliflər tərəfindən müsləmən Türklerin tamamilə vəhşi və barbar kimi qəleme verilmələrinə qarşı kos-kin gələkildə etiraz etmişdir. 1905-ci ilə "Heydə"nəgər olunan "Bir xanım efdanının biziñe hüsñün-levəcəvəñi" adlı meqəsində Hacıbəyli yazdırı ki, Allahın insanları yaradanda yalnız türklerin maya-sına istedad qoymaması, mərifət və mədəniyyətdən uzaq tutması mümkinşünzdür. Belə ki, türkər bu

gün mədəniyyət sandan inkışaf etmiş bəzi milletlərdən geride qalsı da, ancaq məsləhəni ifrat şəkildə qoymaq doğru deyildir.

Üzeyir Hacıbəylinin dünyagörüşündə milli maarifçilik və azərbaycançılıq

Hacıbəyli yazdı: "Doğrudur, cümlə Qafqaz əhalisi ümumiyyət və biz türk təyafəsi, da, xüsuslu Avropa milli-mədəni seviyyələrinə nisbətən, ümumiyyət etibarla yarınməsiyik. Ancaq burası nəzərdə tutulmalıdır ki, avropalılar bu dari-dünəyde ("dünya evinə") ana bətnindən mədəniyyəti dalaşdırıbmışlar. Belə sərfərəcə ömrə edərək mədəniyyət yolunu tapıb, ondan faydalılanılmışdır".

Hacıbəyli, gələcək etmis Avropa milletlərindən fərqli olaraq, Türk məlliəti son əsrərde keñərindən müdaxiləsənətərən görə mədəniyyət yolunu tapa bilmişdir. İndi əqipəsi türkərin üzüne almışdır ki, onlar al-əlia verib mədəniyyət və mərifət sarayına daşınmaya hazırlıq. Ancaq bəzi fitnəkər şəxslər tapılıp ki, türkərin mədəniyyət yolunu büləjəndən su içməsinə imkan verməyirdi. Maqda Neyman xənnə kimləri iddia edirdi ki, guya türkər 500 il hamidlərini iranlıların höküməti altında ya-səsənətərən, onlardan heç bir şey əyrən bilmişlər. Bütün bunları cəfəngiliyət adlandıran Üzeyir bəyə görə, Maqda xanının tarixi oxusuna görəki, Qafqaz türkələrinin farslardan etmedikləri bir şey qal-mamışdır.

Maqda Neyman xanını bir tərəfdən türkəri vəhşilikdən suçlayıb, onlar da elm və mərifət qəbi-liyyəti yoxdur dediyi halda, digər tərəfdən isə onları məktəb aqşaq isteklərinə qarşı çıxaraq adəbi dillerinin olmadığını iddia edirdi. Hacıbəyliye görə, həzirdə Türk dili ü ü dilli (Türk, ərəb və fars) esa-sindən ibarət olsa da, onu körkə Türk dilidir. Onun fikrincə, aslında Maqda Neyman xanını narahat edən türkərin adəbi dillini olub-olmaması məsəlesi deyil, din məsələsidir - yani, onun təbrincə, "is-lan birliyi"nin zühər galmasıdır. Başqa sözlə, Maqda Neyman xanın kimləri rus imperiyaśini müsəlmanları guya, "islam birliyi" yaradacağı ilə qonxutmaq isteyirlər. Hacıbəyli

yazdı: ""İttihad-i-islam"" ifəzə dəxi gözübağılılıq həyliyi ilə ortaya atılmış manasız sözdür". Bütün bunlardan sonra Ü.Hacıbəyli Maqda Neyman xanının iç üzünü ifşa edir. Məlum olur ki, bu xanım türkəri "islam birliyi"nde suçlaşmada məqsədi onları hökümətin gözündən salmaq və onla-rın beynərin, xanımların torpaqlarını elindən alıb rəsəd məhəmətlərinə və Osmanlınlardan qapıçıları gerən er-manilərə vermişdir. "Əcaba, hənsi sahibi bəla dəhşətli sözlerden nifrit etməz? O sözləri ya-zandırın kənar durmaz? Bedəftər türkəri Böhtən, yalan və itira altına qol çalan türkəri Əsafsiz, mürvətsiz və vicdansız juranılistər qələmərin oynası (oyuncayı - F.Ə.) olmuşsunuz. Hər ail qələmə tutan sizinən barəndə bir iftira yaramıza olırmış! Əcaba buna sebəb nədir? Qafqaz işığışdırımı? Elə isə gəna bədəxtər türkər?"

Hacıbəyli yazdı ki, on esrərde

Türk dövlətləri zəiflədiyindən sonra az qala her kəs türkərin düşmənini qərilibmişdir. Bu baxımdan əli qələmətən eca-nəbi müsəlmanlırin çoxu da türkərin aleyhi-nən itira və böhtən atırlar. Son asıldırda türk xalqları da öz milli kimliklərindən və türk dünyagörüşü-rəndən uzaqlaşdırıcı özünləri esasen müsəlman kimi anlıqları üçün bùrda böhtənlərənən tərəfənən cavab vere bilmir-lər.

Ona görə de, Qafqaz türkərinin millət və din mansubiyəti məsələsindən yaradığını iddia edirdi. Hacıbəyliye görə, həzirdə Türk dili ü ü dilli (Türk, ərəb və fars) esa-sindən ibarət olsa da, onu körkə Türk dilidir. Onun fikrincə, aslında Maqda Neyman xanını narahat edən türkərin adəbi dillini ne millət, ne də illi ifa-de edir. Hacıbəyli yazdı: "Halbuki özü Türk, dini İslam idilər, dili de Türk dilidir. Daha burasını düşünen yoxdur ki, müsəlman adında da millət yoxdur, müsəlman adında da yoxdur, müsəlman - yəni İslam dinini qubul etmiş bir adam deməkdir. Din başqa, dil

başqa. Din başqa, milliyyət başqa. Dinde dil yoxdur, dinde milliyyət yoxdur".

Onun fikrincə, bu baxımdan türkər öz etnik mansubiyetlərini, dilini tanımalı və onun tərəq-qı etmesinə, istahna etməşlər. O, yazdı: "Cüknə doğru da aiger bi öz ana dilimiz indiye qə-der baxdırıbmı nezərlə baxmaqdə davam edərsək, yeni heç bir əhəmiyyət vermeməsə, ola bilər ki, günənlərin bir gündüllimiz iter, batar, yox olar və bir millatın ki dili bati, onda o millat özü da ba-tar, cünki bir millatın varlığına, isbat vücdət etməsinən sabəb onun diildi".

Hacıbəyli hesab edirdi ki, Türk dildinə bigənelik göstərib övladlırmızıra ana dilinda deyil, yalnız yad dillardə tehsil verək, ya da dilimizənən ecbəi söz-lərlə zibləmək qətiyyən doğru deyildir. Onun fikrincə, ecbəni xalqların bir çox mütefəkkirlərindən olur. U.Hacıbəyli hesab edirdi ki, bəzilərinin ana dilini inki-səl etdirmək avazına, osmanlı şivəsini bayənməyib onlara mübahisə aşması mənasızdır. "Bütün dillə üzrə böyük bir padşahlıq təsis etmiş olan osmanlınlardan, fars və rus tərcümələri altında bılıkluyyə xarab olub türklik ruhunu itmiş olan dilimizi tezədən öyrənmək avəzina hələ osmanlıları bayənməyib sırf cahil olduğumuz bu məsələ üzər ilə mübahisəyə de casarət edirik".

Dəməli, burada Hacıbəyli Türk dilinin (Azerbaiyan) Osmanlı türkçisi ilə yaxınlaşdırılmışdan - da cox farslaşdırılmışmasına etiraz etmişdir. O, 1917-ci ilə "Doğru söz" qəzəbində yazdı: "Dil davası" məqəsədində de ana dilimizin türk dili olduğunu hələ, onu yad dillardən, xüsusi də rəs dilindən qızılqıca turmağın eleyhine çıxmışdır.

Yeri gəlmışken, Hacıbəyli de təbilə olaraq doğma ana dilini Türk dili adlandırdığı halda, Sovetlər Birliyi dövründən olmuş kimli (xüsusi 1936-ci ilən etibarən), müstəqilliyimizin başından sonra da "Türk dili" adı yayılmışdır. "Azərbaycan dili" kimi verilmişdir. Belə ki, Ü.Hacıbəylinin ikinci cildlik "Seçilmiş əsərlə-

Azərbaycan Respublikasının Medianın İnkışafı Agentliyinin maliyyə dəstəyi ilə çap olunur